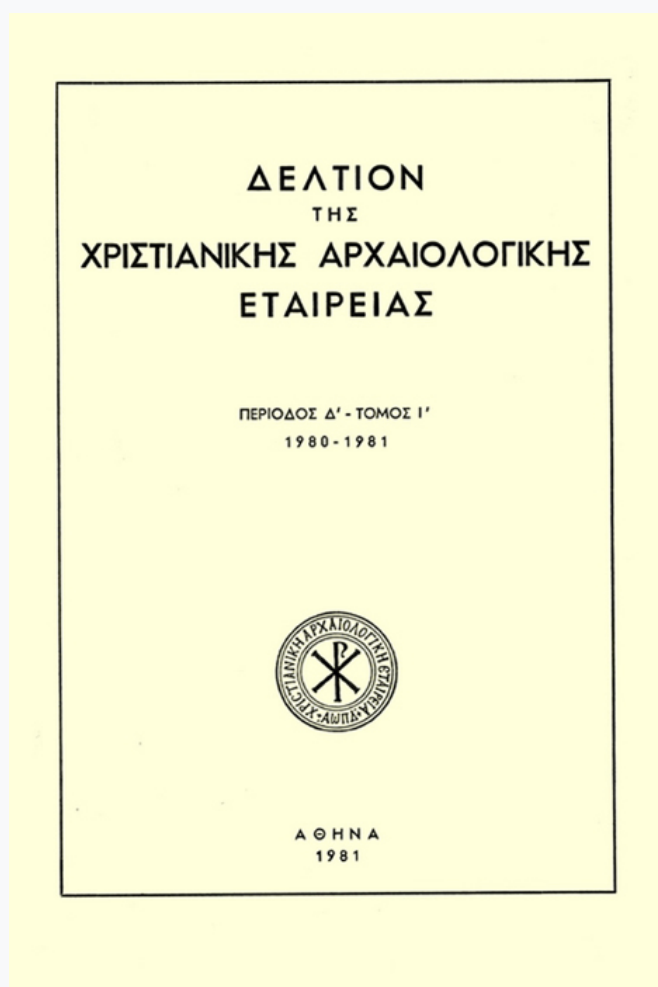

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 10 (1981)

Δελτίον ΧΑΕ 10 (1980-1981), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη του Ανδρέα Γρηγ. Ξυγγόπουλου (1891-1979)

Πολυτελή ευαγγέλια αφιερώματα του ηγεμόνα της Βλαχίας Ματθαίου Μπασαράμπα (πίν. 67-74)

Λίνος ΠΟΛΙΤΗΣ

doi: [10.12681/dchae.911](https://doi.org/10.12681/dchae.911)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΠΟΛΙΤΗΣ Λ. (1981). Πολυτελή ευαγγέλια αφιερώματα του ηγεμόνα της Βλαχίας Ματθαίου Μπασαράμπα (πίν. 67-74). *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 10, 259-272. <https://doi.org/10.12681/dchae.911>

ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Πολυτελή ευαγγέλια αφιερώματα του ηγεμόνα της
Βλαχίας Ματθαίου Μπασαράμπα (πίν. 67-74)

Λίνος ΠΟΛΙΤΗΣ

Δελτίον ΧΑΕ 10 (1980-1981), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη του
Ανδρέα Γρηγ. Ευγγόπουλου (1891-1979) • Σελ. 259-272

ΑΘΗΝΑ 1981

ΠΟΛΥΤΕΛΗ ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ
ΑΦΙΕΡΩΜΑΤΑ ΤΟΥ ΗΓΕΜΟΝΑ ΤΗΣ ΒΛΑΧΙΑΣ
ΜΑΤΘΑΙΟΥ ΜΠΑΣΑΡΑΜΠΑ

(ΠΙΝ. 67 - 74)

Στους παλαιογράφους, αλλά και στους ιστορικούς της τέχνης, είναι γνωστό το έργο του λαμπρού Κύπριου καλλιγράφου Λουκά, επισκόπου (από το 1583) της ρουμανικής επισκοπής Buzău, κατόπιν, από το 1603 ως το θάνατό του το 1629, μητροπολίτη Ούγγροβλαχίας. Γύρω του, στις παραδυναβικές ήγεμονίες, σχηματίστηκε ένας κύκλος φίλων και μαθητών, που γράφουν εξαιρετικά καλλιγραφημένα και διακοσμημένα χειρόγραφα, κυρίως των τριών λειτουργιών, και που οι περισσότεροι είναι και αυτοί άρχιερείς: αναφέρω τον Ματθαίο Μυρέων, τον Άρσένιο Έλασσόνος, τον Ίάκωβο πρώην Γάνου Χώρας¹. Ο νεώτερος από τους μαθητές του Λουκά είναι ο Άνθιμος ιερομόναχος έξ' Ιωαννίνων, που έχει γράψει, μέσα σε δέκα μόνο χρόνια, από το 1634 ως το 1644, πάνω από είκοσι χειρόγραφα, τα περισσότερα χειρόγραφα λειτουργιών, όλα εξαιρετικά καλλιγραφημένα και πλούσια διακοσμημένα². Το πρώτο του χρονολογημένο, το Βυζαντινού Μουσείου (Χριστ. Άρχ. Έταιρ.) 85, έχει γραφτεί το 1634³, πέντε χρόνια μετά το θάνατο του Λουκά Μποζέου. Σ' ένα όμως άχρονολόγητο Ψαλτήριο στο Φιλότη της Νάξου⁴, στο βιβλιογραφικό σημείωμα στο τέλος σημειώνεται: *Τῷ παρὸν ψαλτήριον ἐγράφη διὰ εὐτελοῦς Ἀνθίμου ιερομονάχου, μαθητοῦ κυροῦ Λουκά τοῦ Οὐγκροβλαγίας, καὶ οἱ ἀναγινώσκοντες δέομαι τὴν ἡμε-*

1. L. Politis, *Persistances byzantines dans l'écriture liturgique du XVIIe siècle*, στο: *La Paléographie grecque et byzantine*, Παρίσι, 1977, σ. 371 - 381. Un Centre de calligraphie dans les Principautés danubiennes au XVIIe siècle: Lucas Buzău et son cercle, στο: Δέκατον Διεθνὲς Συνέδριον Βιβλιοφίλων, Ἀθ., 1977[1979], σ. 1 - 11. Un copiste éminent du XVIIe siècle: Matthieu métropolitaine de Myra, στο *Studia Codicologica*, Βερολίνο, 1977 (Texte und Untersuchungen, 124).

2. Ἀναλυτικότερα, τὰ χειρόγραφα του που μᾶς ἔχουν σωθεῖ εἶναι 22: ἀπὸ αὐτά, 16 εἶναι χειρόγραφα τῶν τριῶν λειτουργιῶν, 4 εὐαγγελιστάρια, καὶ 2 ψαλτήρια.

3. ἐπὶ ἔτους ζ'ρμβ'. Ὁ Ἀνθιμος χρονολογεῖ πάντοτε μὲ τὸ ἔτος ἀπὸ κτίσεως κόσμου, χωρὶς νὰ ἀναγράφει καὶ τὸ χριστιανικὸ. Στὴν ἀναγραφὴ ἐδῶ σημειῶναι μόνο τὸ κύριο χριστιανικὸ ἔτος: ἔτσι 1634 σημαίνει ἀκριβέστερα Σεπτ. 1633 - Αὐγ. 1634 (κ.ο.κ.).

4. Βλ. Β. Σφουρὲρας, Κώδικες ἐκ Νάξου, ΕΕΒΣ 33 (1964), 207 - 222 (φωτογραφία στή σ. 211).

τέραν ἀγάπην εὔχεσθαι καὶ μὴ καταράσθε τὰ σφαλέντα μοι ἔν τε εἰς ὀρθογραφίαν καὶ εἰς τὰ λοιπά. Ἡ μνεῖα τοῦ ὀνόματος τοῦ Λουκᾶ χωρὶς κάποιο χαρακτηριστικό (τοῦ ποτέ π.χ., ἢ τοῦ αοιδίου), καθὼς καὶ ἡ διατύπωση τοῦ σημειώματος, διαφορετικὴ ἀπὸ τὴ μετέπειτα τυποποιημένη ὑπογραφή τοῦ βιβλιογράφου, κάνουν πιθανότατα τὴν ὑπόθεση πὼς τὸ χειρόγραφο γράφτηκε ὅσο ζοῦσε ἀκόμη ὁ δάσκαλος, δηλαδὴ πρὶν ἀπὸ τὸ 1629. Ἀλλὰ ἐκτὸς ἀπὸ τὴ ρητὴ αὐτὴ ἀναφορά, ἡ μαθητεία τοῦ Ἀνθίου στὸν Λουκᾶ φανερώνεται, σὲ ὅλα του τὰ χειρόγραφα, καὶ στὸν τρόπο τῆς γραφῆς, πού μιμεῖται τὴ γνωστὴ, στρογγυλὴ καὶ καλλιγραφικὴ τοῦ δασκάλου. Χαρακτηριστικὰ εἶναι τὰ κομψὰ ἀρχικὰ γράμματα μὲ τὶς λεπτές, χρυσές καὶ ἀσημένιες γραμμὲς καὶ τὴν ποικιλία τῶν χρωμάτων (Πίν. 67α).

Τὸ τελευταῖο χειρόγραφο τοῦ Ἀνθίου πού σώζεται, κατὰ σύμπτωση καὶ αὐτό, ὅπως καὶ τὸ πρῶτο, στὸ Βυζαντινὸ Μουσεῖο (ἀρ. 158)⁵, εἶναι ἓνα Εὐαγγελιστάριο μεγάλων διαστάσεων (42,5 × 28,5), πολυτελέστατα γραμμένο καὶ πλουσιότατα διακοσμημένο, μὲ καλλιτεχνικὰ πολυχρῶμα ἐπιτιτλα καὶ ἀρχικά, πλούσια χρυσογραφία, καὶ μὲ ὀχτὼ συνολικὰ ὀλοσέλιδες μικρογραφίες. Στὴν ἀρχή, σὲ δύο ἀντικριστὲς σελίδες (φ. 2^ν καὶ 3^ν), ἀριστερὰ (Πίν. 68α), μέσα σὲ πλούσια διακοσμημένο πλαίσιο πού σχηματίζει ἀψίδα, ἡ μικρογραφία τοῦ ἡγεμόνα τῆς Βλαχίας Ματθαίου Μπασαράμπα, μὲ τὴν ἀκόλουθη ἐπιγραφή: Ἰω(άν)ου Ματαίη Μπασαρά(μπα) βοηβόδα. Τὰ σὰ ἐκ τῶν σῶν σοὶ προσφέρωμεν Χ(ριστ)ὲ βασιλεῦ. Καὶ ἀριστερὰ ἀπὸ τὸ πλαίσιο ἄλλη ἐπιγραφή: Ἡ οἰκὼν τοῦ εὐσεβεστάτ(ου) καὶ ἐκλαμπροτάτ(ου) αὐθεντὸς κυρίου Ἰω(άν)ου Ματαίη Μπασαράμπα, βοηβόδ(α) πάσης Οὐγκροβλαχίας· ὁ ὁπῖος ἀνηγορεύθη αὐθέντης καὶ ἐξουσιαστής Οὐγκροβλαχίας π(ατ)-ρίδος αὐτοῦ διὰ συνδρομῆς παντὸς τοῦ λαοῦ, ἱερομένων τε καὶ μοναχῶν, ἀρχόντων τε καὶ στρατηγῶν, ἐν ἔτι, ζρμ' [1632]. Τὸ δὲ ἱερὸν καὶ ἅγιον εὐαγγέλιον ἐγράφη διὰ συνδρομῆς καὶ ἐξόδου αὐτοῦ, διὰ χηρὸς δὲ Ἀνθίου ἱερομονάχου τοῦ ἐξ Ἰωαννίνων, ἐν ἔτι, ζρνβ' [1644], καὶ οἱ ἀναγινώσκοντες εὔχεσθαι. Στὴν ἀντικριστὴ σελίδα (φ. 3^ν), πάλι σὲ παρόμοιο πλαίσιο, ἡ μικρογραφία τῆς γυναίκας τοῦ ἡγεμόνα, μὲ τὴν ἐπιγραφή Ἡ εὐσεβεστάτη δόμνα Ἐλίνα (Πίν. 68β). Οἱ ἄλλες μικρογραφίες πού περιέχει τὸ εὐαγγέλιο εἶναι (μὲ τὴ σειρὰ πού εἰκονίζονται στὰ εὐαγγελιστάρια), (φ. 4^ν) τοῦ εὐαγγελιστῆ Ἰωάννη πού ὑπαγορεύει στὸν Πρόχορο, (φ. 50^ν) τοῦ Ματθαίου, (φ. 125^ν) τοῦ Λουκᾶ, (φ. 219^ν) τοῦ Μάρκου, καὶ στὴν ἀρχὴ τοῦ Μηνολογίου

5. Βλ. περιγραφή του ἀπὸ τὸν Δ. Ι. Παλάα, Κατάλογος χειρογράφων τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν, Μέρος 3ον, Ἀθήνα, 1955 [Richard, Répertoire (στοῦ ἐξῆς: RR)] 159, σ. 38 - 39. Εἰδικὴ μελέτη γιὰ τὸ χειρόγραφο καὶ τὴν εἰκονογράφησή του: D. Ionesco, Quelques miniatures trouvées dans un Évangile du XVIIe siècle, στοῦ: Mélanges Jorga, Παρίσι, 1933, σ. 877 - 894, καὶ εἰκ. 1 - 7.

(φφ. 298^v - 299^r), κάτι έντελῶς σπάνιο καὶ χαρακτηριστικό, ἢ παράσταση τῶν δώδεκα ζωδίων (Πίν. 67β).

Τὴ λαμπρότητα τοῦ χειρογράφου συμπληρώνει ἡ πολυτελὴς στάχωση ἀπὸ ἀργυρὲς πλάκες ἐπιχρυσωμένες, μὲ ἀνάγλυφον διακόσμηση. Στὴν πρόσθια στάχωση εἰκονίζεται ἡ Σταύρωση, μὲ τὰ σύμβολα τῶν εὐαγγελιστῶν στὶς τέσσερις ἄκρες τοῦ σταυροῦ· στὸ κάτω μέρος, κάτω ἀπὸ ἀψίδες, ἡ Παναγία καὶ ὁ ἅγιος Ἰωάννης, καὶ στὸ ἐπάνω, πάλι κάτω ἀπὸ ἀψίδες, μιὰ μορφὴ ἀνδρική καὶ μιὰ γυναικεία, ὑποθέτω ὁ ἅγιος Κωνσταντῖνος καὶ ἡ ἁγία Ἑλένη⁶. Ἡ παράσταση πλαισιώνεται, ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ, ἀπὸ δύο ταινίες μὲ τὶς εἰκόνες, σὲ προτομή, εἰκοσι τεσσάρων προφητῶν. Ἐπίσης, ἐπάνω καὶ κάτω, σὲ δύο ὀριζόντιες ταινίες, εἶναι σκαλισμένη μιὰ ρουμανικὴ ἐπιγραφή μὲ σλαβονικοὺς χαρακτήρες, ποὺ συνεχίζεται καὶ στὴν πίσω πλάκα, γιὰ τὴν ὁποία θὰ γίνῃ λόγος ἀμέσως παρακάτω. Ἡ τορευτικὴ ἐργασία εἶναι λεπτότατη καὶ ἐξαιρετικὴ καὶ ξεχωρίζει αἰσθητὰ ἀπὸ τὶς συνηθισμένες τὴν ἐποχὴ ἐκείνη στὶς παραδουνάβιες ἡγεμονίες μετὰλλινες ἐπενδύσεις σταχώσεων (Πίν. 69α). Στὴν ὀπίσθια πλευρὰ εἰκονίζεται ἡ Ἀνάσταση, στὴ γνωστὴ βυζαντινὴ παράσταση τῆς καθόδου στὸν Ἄδη· ἐπάνω, κάτω ἀπὸ δύο ἀγγέλους, ἡ ἐπιγραφή Veskrezenie Ch(rist)ve (Ἡ ἀνάσταση τοῦ Χριστοῦ)· στὶς δύο πλάγιες ταινίες οἱ δώδεκα εὐαγγελιστὲς ὁλόσωμοι.

Ἡ ρουμανικὴ ἐπιγραφή στὸ ἐπάνω καὶ τὸ κάτω μέρος τῆς πρόσθιας (α) καὶ τῆς ὀπίσθιας (β) στάχωσης εἶναι ἡ ἀκόλουθη:

(α) а҃уасть сф(л)нтѣ еѡ(ан)г(е)лїе фѣкѣтѣ ѡ аѣ крещинѣл|
шн лѣминатѣл маѣен басаррабѣ воевода || (β) и г(оспо)жда
е(го) елина ла сф(л)нта патріершне де ла цар(и)кра(д)|
ка сѣ ле фїе помѣнь лн вѣуї юке ва(леат) зонг лгна а҃ме

(Μετάφραση): «Τὸ ἅγιο τοῦτο εὐαγγέλιον τὸ ἔκαμε ὁ χρῆστιανικὸς καὶ ἐκλαμπρότατος Ματθαῖος Μπασαράμπα βοϊβόδας καὶ ἡ δόμνα του Ἑλένα γιὰ τὸ ἅγιο πατριαρχεῖο τῆς βασιλεύουσας (Patrieršie de la Tsarigrad) εἰς μνημόσυνον αἰώνιον, ἰου(νίου) [ἢ ἰου(λίου)] κε' ἔτους ᾠργγ', καὶ (ἔτος) τοῦ Κυρίου ἁχμε' [1645]»⁷.

6. Ὁ Δ. Ιονέσκο, ὅπ., θεωρεῖ ὅτι πρόκειται γιὰ τοὺς δωρητὲς, τὸν Ματθαῖο Μπα-
σαράμπα καὶ τὴ γυναῖκα του. Νομίζω ὅμως πὼς τὸ φωτοστέφανο, ὁ σταυρὸς ποὺ κρατοῦν,
καὶ ἰδίως ἡ στάση τους, συνηγοροῦν γιὰ τὴν ἄλλη ἐρμηνεία.

7. Στην περιγραφή του Δ. Ι. Πάλλα, δ.π. (βλ. σημ. 5), η στάχωση άπλως αναφέρεται, χωρίς να περιγράφεται και χωρίς να παρατίθεται το κείμενο της ρουμανικής έπιγραφής:

Ένα εὐαγγέλιο ὁμοιο ἐντελῶς μὲ τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου βρίσκεται στὰ Ἱεροσόλυμα καὶ φυλάσσεται στὸ σκευοφυλάκιο τοῦ Πατριαρχείου (ἄρ. 3). Ὁ Α. Παπαδόπουλος-Κεραμεὺς τὸ περιγράφει, ὄχι ὁμως ἀπὸ αὐτοψία, ἀλλὰ ἀπὸ σημείωμα, ὅπως γράφει, τοῦ καθηγητῆ Νικοδήμου Κοντάκωφ⁸. Εἶναι καὶ αὐτὸ ἓνα πολυτελέστατο εὐαγγελιστάριο, ἐξίσου μεγάλων διαστάσεων (42,8 × 28), πλουσιότατα διακοσμημένο καὶ μὲ ὄχτῳ καὶ αὐτὸ συνολικὰ μικρογραφίες⁹. Στὰ δύο πρῶτα φύλλα, ἀντικριστὰ (φφ. 1^ν καὶ 2^ρ) οἱ προσωπογραφίες τοῦ Ματθαίου Μπασαράμπα καὶ τῆς δόμνας Ἑλήνας, μὲ τὶς ἴδιες συνοδευτικὲς ἐπιγραφές, ὅπως στὸ χειρόγραφο τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου (Πίν. 69β). Στὴν ἐπιγραφή ἀριστερὰ ἀπὸ τὴν εἰκόνα τοῦ Ματθαίου ὑπάρχουν ἐλαφρὲς φραστικὲς παραλλαγές¹⁰, τὸ τέλος εἶναι διαφορετικό: *τὸ δὲ ἱερὸν καὶ ἅγιον εὐαγγέλιον ἐγράφη διὰ συνδρομῆς αὐτοῦ, ἐν ἔτι ζῶντι* [1643]· καὶ κάτω ἀπὸ τὸ πορτραῖτο: *Ἐγράφη διὰ χειρὸς Ἀνθίμου ἱερομονάχου*¹¹. Γρά-

ἔστι ἡ ἀφιέρωση τοῦ Ματθαίου Μπασαράμπα στὸ Πατριαρχεῖο τῆς Κωνσταντινουπόλεως δὲν δηλώνεται πουθενά. Ἐπιπλέον ἡ σημείωση (στὴν ἴδια περιγραφή) ὅτι τὸ χειρόγραφο προέρχεται ἀπὸ τὴ Μονὴ Μπατσκόβου τῆς Ἀνατολικῆς Ρωμυλίας συσκοτίζει περισσότερο τὰ πράγματα σχετικὰ μὲ τὴν προέλευση, ἀλλὰ δὲν εἶναι καὶ ἀκριβής. Στὸ Βιβλίον Εἰσαγωγῆς τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου, μὲ τοὺς ἄρ. 1399, 1400, 1401 (ποὺ ἀντιστοιχοῦν στοὺς ἄρ. 183, 182 καὶ 158 τοῦ Καταλόγου Πάλλα) ἀναγράφονται τρία χειρόγραφα· γιὰ τὸν ἄρ. 1399 στὴ στήλῃ τῆς προελεύσεως ὑπάρχει ἡ ἐπιγραφή «Ἐκ προσφορᾶς τοῦ Κράτους», ἡ χρονολογία «Νοέμβριος 1920», καὶ ἡ παρατήρηση «Ἐκ τῆς Μονῆς Μπατσκόβου». Ἡ σημείωση γιὰ τὴν προσφορὰ τοῦ Κράτους καὶ γιὰ τὴ χρονολογία ἐπαναλαμβάνεται μὲ ὁμοιωματικά καὶ στοὺς δύο ἐπόμενους ἀριθμοὺς (1400, 1401), ὄχι ὁμως καὶ ἡ παρατήρηση γιὰ τὴν προέλευση ἀπὸ τὴ Μονὴ Μπατσκόβου. (Στὴν πραγματικότητα καὶ τὸ δεύτερο χειρόγραφο, ἄρ. Βιβλ. εἰσ. 1400, Πάλλας 182, προέρχεται ἀπὸ τὴν ἴδια μονή, ὅπως πιστοποιοῦν τὰ σημειώματα στὸν ἴδιο τὸν κώδικα.) Ἡ ρουμανικὴ ἐπιγραφή, μὲ μετάφραση στὰ γαλλικά, ἔχει δημοσιευτεῖ ἀπὸ τὸν D. Ionesco (ποὺ τὸν ἀναφέρει ὁ Πάλλας). Εὐχαριστῶ τὸν κ. D. Nastase, συνεργάτη τοῦ Ε.Ι.Ε., γιὰ τὴν ἀκριβέστερη ἀνάγνωση καὶ τὴ μετάφραση τῆς ἐπιγραφῆς αὐτῆς, ὅπως καὶ τῆς ἐπιγραφῆς τοῦ εὐαγγελίου τῆς Ἀλεξανδρείας (βλ. παρακάτω).

8. Ἱεροσολυμιτικὴ Βιβλιοθήκη 3,223 (μὲ τὸν ἄρ. 19)· αὐτ. καὶ εἰκόνες τῶν φφ. 1^ν καὶ 2.

9. Τὸ χειρόγραφο ἔχει φωτογραφηθεῖ ὁλόκληρο γιὰ τὴ Βιβλιοθήκη τοῦ Κογκρέσου τῶν Η.Π.Α. τὸ 1949 - 1950, βλ. Kenneth W. Clark, Checklist of Manuscripts in the Libraries of the Greek and Armenian Patriarchates of Jerusalem, Washington, 1953, σ. 15 καὶ 30. Ἐχῶ, ἀπὸ τὴ Βιβλιοθήκη τοῦ Κογκρέσου, μικροταινία ὅλου τοῦ χειρογράφου, καθὼς καὶ φωτογραφίες τῶν φφ. 1^ν - 2 καὶ τῆς στάχωσης.

10. καὶ ἐνδοξοτάτου Ι: παραλ. Α || πάσης Οὐγκροβλαχίας Α: παραλ. Ι || ἐξουσιαστῆς Οὐγκροβλαχίας πατρίδος αὐτοῦ διὰ συνδρομῆς παντός Α: ἐξουσιαστῆς ὑπὸ παντός Ι || καὶ μοναχῶν Α: καὶ λαηκῶν Ι: (μετὰ τὸ στρατηγῶν) εἰς τὴν Οὐγκροβλαχίαν τὴν πατρίδα αὐτοῦ Ι: παραλ. Α. || Τὸ τέλος, γιὰ τὸ γράψιμο τοῦ εὐαγγελίου, διάφορο — βλ. παραπάνω.

11. Ἐπίσης, κάτω ἀπὸ τὴν προσωπογραφία τῆς δόμνας Ἑλήνας (φ. 2), προστίθεται: *φύλαξον ἀρίστων Χ(ριστ)ὲ βασιλεῦ τοὺς ἀγαπῶντας τὴν εὐπρέπειαν τοῦ οἴκου σου*.

φτηκε δηλαδή τὸ εὐαγγέλιο τῶν Ἱεροσολύμων ἓνα χρόνο πρὶν ἀπὸ τὸ ὁμόλογο τῶν Ἀθηνῶν.

Διακόσμηση, μικρογραφίες, ὁ τρόπος τῆς γραφῆς, ἡ ὅλη σύνθεση εἶναι καὶ στὰ δύο χειρόγραφα ὅμοια¹². Καὶ ὑπάρχει καὶ ἐδῶ, πρὶν ἀπὸ τὸ Μηνολόγιο, ἡ εἰκονογράφηση τῶν δώδεκα ζωδίων. Ἡ στάχωση εἶναι ἐπίσης ἐπενδεδυμένη μὲ τὶς ἀργυρὲς πλάκες, μὲ τὴ διαφορὰ πὼς ἡ πρόσθια παριστάνει τὴν Ἀνάσταση (μὲ τὴ σλαβικὴ ἐπιγραφή Veskre(se)nie Ch(rist)ve) καὶ ἡ ὀπίσθια τὴ Σταύρωση. Λεῖπουν οἱ πλάγιες ταινίες μὲ τὴν παράσταση τῶν προφητῶν καὶ τῶν ἀποστόλων, καὶ ἡ ὅλη δουλειὰ εἶναι πολὺ κατώτερη, θὰ ἔλεγα χειρωνακτικὴ, σὲ σύγκριση μὲ τὴν ἐξαιρετικὴ ποιότητα τῆς στάχωσης τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου. Ἡ ἀφιερωτικὴ ἐπιγραφή περιέχεται μόνο σὲ μία, τὴν κάτω ταινία τῆς πρόσθιας στάχωσης καὶ εἶναι χαραγμένη ἐλληνικά: †ΔΕΗCIC ΕΥCΕΒΕCΤΑΤΟΥ ΑΥΘΕ(Ν)ΤΟC | ΙΩ ΜΑΤΑΙΗ ΜΠΑCΑΡΑΜΒΩ¹³. Μολονότι δὲν ἀναγράφεται ρητὰ, δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία πὼς τὸ πολυτελὲς αὐτὸ εὐαγγελιστάριο οἱ ἡγεμόνες τῆς Βλαχίας τὸ ἀφιέρωσαν στὸ ἄλλο ὁρθόδοξο Πατριαρχεῖο, τῶν Ἱεροσολύμων.

Στὰ δύο αὐτὰ πολυτελὴ χειρόγραφα μποροῦμε τώρα νὰ προσθέσουμε ἓνα τρίτο, ποὺ ἔχει μείνει, ὅσο ξέρω, ἄγνωστο ὡς σήμερα καὶ ἀκαταλόγογράφτο. Βρίσκεται στὸ Μουσεῖο τοῦ Πατριαρχείου τῆς Ἀλεξανδρείας, ὅπου εἶχα τὴν εὐχάριστη ἐκπληξὴ νὰ τὸ ἀνακαλύψω τὸ 1976, κατὰ τὴν ἀποστολὴ ποὺ εἶχε ὀργανώσει τὸ Ἱστορικὸ καὶ Παλαιογραφικὸ Ἀρχεῖο τοῦ Μορφωτικοῦ Ἰδρύματος Ἐθνικῆς Τραπεζίης γιὰ τὴ μικροφωτογράφηση τῶν χειρογράφων τῆς Πατριαρχικῆς Βιβλιοθήκης¹⁴. Τὸ χειρόγραφο δὲν περιγράφεται στοὺς καταλόγους τῆς Πατριαρχικῆς Βιβλιοθήκης τῶν Σ. Φιριππίδη καὶ Θ. Δ. Μοσχονᾶ, ἀλλὰ οὔτε καὶ στὸν κατάλογο τῶν χρονολογημένων κωδίκων τοῦ Γ. Χαριτάκη¹⁵. Δίνω ἐδῶ μιὰ σύντομη παλαιογραφικὴ περιγραφὴ:

12. Ἄλλοι εἰδικότεροι ἂς ἐξετάσουν ἂν καὶ οἱ μικρογραφίες προέρχονται ἀπὸ τὸ ἴδιο χέρι καὶ ἂν ἔγιναν ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Ἀνθίμο. Στὴν εἰκόνα π.χ. τοῦ Ἰωάννη παρατηρῶ πὼς ἐνῶ τὸ πλαίσιο, καὶ ἀπὸ ἀποψη μοτίβων καὶ ἀπὸ ἀποψη τεχνοτροπίας, φαίνεται ὅτι προέρχεται ἀπὸ τὸ ἴδιο χέρι, δὲν θὰ μποροῦσα νὰ πῶ τὸ ἴδιο καὶ γιὰ τὴν καθαρὸ μικρογραφία.

13. Στὴν περιγραφὴ τῆς Ἱεροσολυμιτικῆς Βιβλιοθήκης, ὅ.π., προσθῆτεται, κατὰ λάθος, «βοηθόδα Δακίας Οὐγκροβλαχίας καὶ εὐσεβεστάτης δόμνας Ἑλένης».

14. Βλ. Μορφωτικὸ Ἰδρυμα Ἐθνικῆς Τραπεζίης, Ἱστορικὸ καὶ Παλαιογραφικὸ Ἀρχεῖο, Μικροφωτογραφήσεις χειρογράφων καὶ ἀρχείων, Ἀθήνα, 1978, σ. 17, 34 - 45, εἰδ. σ. 35. Σύντομη μνεῖα τοῦ χειρογράφου ἔκαμα σὲ ἀνακοίνωσή μου στὸ Δέκατο Διεθνὲς Συνέδριο Βιβλιοφίλων στὴν Ἀθήνα τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1977 (βλ. παραπάνω σημ. 1).

15. Βλ. RR 105, 106 καὶ 109, καὶ τὴν ἐπανεκδόση τοῦ καταλόγου Μοσχονᾶ ἀπὸ τὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Saint Lake City, 1965 (Studies and Documents, 26). Ὁ κατάλογος Μοσχονᾶ φτάνει ὡς τὸν ἀρ. 538· στὸ νέο χειρόγραφο δώσαμε τὸν ἀρ. 542.

Χάρτ. 41,5 × 27,5 φφ. 296 στ. 24 σελ. 2 έτ. 1642

Εὐαγγελιστάριο.

- φ.1^v Μικρογραφία δόμνας Ἑλήνας.
- φ.2 Μικρογραφία Ματθαίου Μπασαράμπα.
- φ.3^v Βίος εὐαγγελιστῆ Ἰωάννη.
- φ.4^v Μικρογραφία εὐαγγελιστῆ Ἰωάννη.
- φ.5 Ἀρχὴ τοῦ εὐαγγελίου. Κυριακὴ τοῦ Πάσχα· ἐπίτιτλο.
- φ.42 Βίος εὐαγγελιστῆ Ματθαίου.
- φ.43^v Μικρογραφία εὐαγγελιστῆ Ματθαίου.
- φ.44 Εὐαγγέλιο Δευτέρας τῆς γ' ἐβδομάδας μετὰ τὴν Πεντηκοστή· ἐπίτιτλο.
- φ.107 Βίος εὐαγγελιστῆ Λουκᾶ.
- φ.108^v Μικρογραφία εὐαγγελιστῆ Λουκᾶ.
- φ.109 Εὐαγγέλιο Τετάρτης τῆς α' ἐβδομάδας τοῦ νέου ἔτους· ἐπίτιτλο.
- φ.189^v Βίος εὐαγγελιστῆ Μάρκου.
- φ.190^v Μικρογραφία εὐαγγελιστῆ Μάρκου.
- φ.237 Τὰ ἔντεκα ἑωθινά.
- φ.246^v Μικρογραφία τῶν δώδεκα ζωδίων.
- φ.247 Ἀρχὴ τοῦ Μηνολογίου· μικρότερο ἐπίτιτλο.

A. Ἀριθμοῦνται 37 τετράδια (τὸ 37ο τριάδιο) [χ¹ στὴ μέση τῆς κάτω ὥας τοῦ verso]. Γραφὴ καλλιγραφικὴ, ὀρθία, πλούσια διακόσμηση, ἐρυθρογραφία, χρυσογραφία. Κατάσταση ἐξαιρετικὰ καλὴ.

B. Στὸ τέλος: *Τὸ παρὸν θεῖον καὶ ἱερὸν εὐαγγέλιον ἐγγράφη ὑπὸ εὐτελοῦς Ἀνθίμου ἱερομονάχ(ου) τοῦ ἐξ Ἰωαννίνων ἐν ἔτι ζῶν' [1642] διὰ συνδρομῆς δὲ καὶ ἐξόδου τοῦ εὐσεβεστάτου ἐνδοξοτάτου καὶ ἐκλαμπροτάτου) αὐθεντοῦ κυρίου Ἰω(άννου) Ματέη Μπασαράμπα βοηβόδα πάσης Οὐγκροβλαχίας.*

Στάχωση μὲ πολυτελὴ μετάλλινη ἐπένδυση· α) παράσταση Σταυρώσεως, ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ ταινία, 24 προφήτες, β) ἡ Ἀνάσταση, δώδεκα ἀπόστολοι. Βλ. λεπτομερέστερη περιγραφὴ ἐδῶ παρακάτω.

Στὸ φ.2 κάτω, ἡ νεώτερη ἐγγραφὴ: «Ἐπεσκευάσθη δὲ ἐπὶ Πατριάρχου Ἀλεξανδρείας Καλλινίκου Ὀλυμπίου, ἐν ἔτει σωτηρίῳ 1859 Μηνὶ Ἰανουαρίῳ».

Τὸ εὐαγγέλιο, ὅπως καὶ τὰ ἄλλα δύο, ἔχει τὸ ἴδιο μεγάλο σχῆμα καὶ παρουσιάζει τὴν ἴδια πλουσιότατη διακόσμηση καὶ ἐφτὰ συνολικὰ ὀλοσέλιδες μικρογραφίες (ἡ μικρογραφία τῶν ζωδίων καταλαμβάνει μία μόνο σελίδα). Ἡ προσωπογραφία τῆς «εὐσεβεστάτης καὶ ἐκλαμπροτάτης δόμνας Ἑλήνας» ἔχει τοποθετηθεῖ ἀριστερὰ (φ.1^v), μέσα σὲ πλουσιότατο πολύχρωμο πλαίσιο (Πίν. 70), στὴ δεξιὰ σελίδα (φ.2^r) ἡ προσωπογραφία τοῦ βοεβόδα, στραμμένου πρὸς τ' ἀριστερά, μὲ ἀπλωμένα τὰ χέρια σὲ στάση δεήσεως, μὲ

ἐμπρός του ἑνα τραπέζι μὲ κόκκινο κάλυμμα καὶ ἐπάνω ὄρθιο ἕνα εὐαγγέλιο καὶ κρεμασμένο ἕνα θυμιατό (Πίν. 71). Οἱ χρυσόγραφες ἐπιγραφές εἶναι ἐδῶ πλουσιότερες. Στὸν κάμπο τῆς μικρογραφίας, δεξιά: Ἑλέω Θ(εο)ῦ Ἰω(άννης) Ματέη Μπασαράμπα βοηβόδα πάσης Οὐγκροβλαχίας· ἀριστερά: Πάντα νὰ μᾶς καταξιῶνι ὁ Θ(εο)ς ἐπὶ ζωὴ μας τέτια ἱερὰ σκευὴ νὰ καλλιεργοῦμαι. Ἐξὺ ἀπὸ τὸ πλαίσιο, ἐπάνω: Θ(εο)ς. Τὰ σὰ ἐκ τῶν σῶν σοὶ προσφέρομεν Χ(ριστ)ὲ βασιλεῦ, ἀριστερά: Χριστὲ βασιλεῦ, φύλαξον ἀγίασον τοὺς ἀγαπῶντας τὴν εὐπρέπειαν τοῦ οἴκου σου. Σὺ αὐτοὺς ἀντιδόξασον τῇ θεϊκῇ σου δυνάμει καὶ μὴ ἐγκαταλίτης αὐτοὺς τοὺς ἐλπίζοντας ἐπὶ σέ· καὶ ἀποκάτω: Ἡ οἰκὼν τοῦ εὐσεβεστάτου καὶ ἐκλαμπροτάτου αὐθεντοῦ κυρίου Ἰω(άννη) Ματέη Μπασαράμπα βοηβόδ(α) πάσης Οὐγκροβλαχίας, ὁ ὅπιος ἀνηγορεύθη αὐθ(έντης) εἰς τὴν πατρίδα αὐτοῦ Οὐγκροβλαχίαν ὑπὸ παντός τοῦ λαοῦ, ἱερομονάχων τε καὶ λαγκῶν, ἀρχόντων τε καὶ στρατηγῶν, ἐν ἔτι ζρνύ [1632]· τὸ δὲ ἱερὸν εὐαγγέλιον ἐγράφη ἐν ἔτη ζρνύ [1642]¹⁶. Τὴν ὑπογραφή του ὁ καλλιγράφος δὲν τὴν ἔβαλε ἐδῶ, ἀλλὰ σὲ ἕνα κανονικὸ βιβλιογραφικὸ σημεῖωμα στὸ τέλος τοῦ χειρογράφου (βλ. παραπάνω, Β). Τὸ εὐαγγέλιο τῆς Ἀλεξανδρείας εἶναι τὸ ἀρχαιότερο ἀπὸ τὰ τρία.

Οἱ ἄλλες μικρογραφίες παριστάνουν, ὅπως καὶ στὰ ἄλλα δύο εὐαγγέλια, τοὺς τέσσερις εὐαγγελιστές, μὲ τὴν ἴδια σειρὰ καὶ στὸ ἴδιο σημεῖο τῶν εὐαγγελικῶν περικοπῶν (Ἰωάννης, Ματθαῖος, Λουκᾶς, Μάρκος) καί, πρὶν ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τοῦ Μηνολογίου, τὰ δώδεκα ζώδια, παρουσιασμένα ὁμῶς μαζί, σὲ μιὰ σελίδα (Πίν. 73α).

Στὶς ἀργυρὲς (ὄχι ἐπιχρυσωμένες) πλάκες τῆς σταχώσεως παριστάνονται, στὴν πρόσθια καὶ πάλι ἡ Σταύρωση (Πίν. 72), ἀπαράλλακτα ὅπως στὸ εὐαγγέλιο τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου, στὴν ὀπίσθια (Πίν. 73β), σὲ δύο ἐπίπεδα, ἐπάνω ἡ Ἀνάσταση καὶ κάτω (ἐπειδὴ τὸ χειρόγραφο προοριζόταν γιὰ τὸ Πατριαρχεῖο Ἀλεξανδρείας) ὁ ἅγιος Μάρκος, καθισμένος καὶ κρατώντας τὸ εὐαγγέλιο, μὲ ἐμπρός του τὸ σύμβολό του, τὸ φτερωτὸ λεοντάρι. Ἡ τεχνικὴ ποιότητα εἶναι τὸ ἴδιο ἐξαιρετικὴ ὅπως στὸ εὐαγγέλιο τῶν Ἀθηνῶν καὶ προδίδει ἀσφαλῶς τὸ ἴδιο χέρι. Στὴν πρόσθια (α) καὶ στὴν ὀπίσθια (β) στάχωση, σὲ δύο ταινίες, ἐπάνω καὶ κάτω, ὑπάρχουν οἱ ἀφιερωτικὲς ἐπιγραφές, γραμμένες σὲ σλαβικὴ γλώσσα, ποὺ μνημονεύουν τὸν βοεβόδα Ματθαῖο Μπασαράμπα, τὴ δόμνα Ἑλήνα, τὸν πατριάρχη Ἀλεξανδρείας Ἰωαννίκιο (Διόδιο), καθὼς καὶ τὴ χρονολογία τῆς ἀφιέρωσης: ζρνύ [1645]. Οἱ ταινίες, ἀπὸ λάθος, φαίνεται, τοῦ σταχωτῆ, καρφώθηκαν κατὰ τὴν ἀντίστροφη ἐντελῶς σειρὰ· πρέπει νὰ διαβαστοῦν, πρῶτα τῆς ὀπίσθιας πλευρᾶς (β) καὶ κατόπιν τῆς πρόσθιας (α), ἀρχίζοντας, καὶ στὶς δύο περιπτώσεις, ἀπὸ τὴν κάτω ταινία καὶ συνεχίζοντας στὴν ἐπάνω:

16. Βλ. τὶς ἀντίστοιχες ἐπιγραφές τῶν δύο ἄλλων εὐαγγελίων, ἐδῶ παραπάνω.

(β) сѣю евангеліе сътвори іω матѣю въсѣрабѣ | वोєвод н
г(οσπο)жда его елена въ лѣтъ ,ζρνγ || (α) и даровал св(ѣ)
тлѣншаго прѣвсвещ(е)наго іωаннικіе алеξанда(ρ)ескаго

(Μετάφραση): «Τὸ εὐαγγέλιον αὐτὸ τὸ ἔκαμε ὁ Ἰω. Ματθαῖος Μπασαράμπα βοεβόδας καὶ ἡ σύζυγός του Ἑλενα τὸ ἔτος ,ζρνγ' [1645] καὶ τὸ χάρισε στὸν ἐκλαμπρότατο ἀγιότατο Ἰωαννίκιο Ἀλεξανδρείας».

Ὑπάρχει στὸ Παρίσι, στὴν Bibliothèque Nationale (Suppl. gr. 242), ἓνα τέταρτο παρόμοιο εὐαγγέλιον¹⁷, μεγάλων καὶ αὐτὸ διαστάσεων (41,5 × 28), μὲ πλούσια διακόσμηση σὲ ἐπίτιτλα καὶ ἀρχικά, καὶ μὲ τὶς μικρογραφίες τῶν δύο ἡγεμόνων, τῶν τεσσάρων εὐαγγελιστῶν καὶ τῶν ζωδίων. Ἡ στάχωση δὲν ἔχει τὴν ἐπένδυση τῶν μετάλλινων πλακῶν· εἶναι ἀπὸ κόκκινο δέρμα μὲ χρυσότυπες παραστάσεις (ἐμπρὸς τῆς Σταυρώσεως καὶ πίσω τῆς Ἀναστάσεως). Οἱ δύο ἡγεμόνες, ὁ Ματθαῖος Μπασαράμπα καὶ ἡ Ἑλένα, εἰκονίζονται ἐδῶ μαζὶ σὲ μία μικρογραφία (φ.1^ν, Πίν. 74α), βαστώντας καὶ οἱ δύο τὸ προσφερόμενο εὐαγγέλιον· ἡ ἐκτέλεση εἶναι ἐξίσου ἐπιμελημένη, μέσα σὲ πολύχρωμο πλαίσιο. Ἀκολουθοῦν οἱ μικρογραφίες τῶν εὐαγγελιστῶν, μὲ τὴν ἴδια σειρὰ καὶ πάλι, ἀπέναντι ἀπὸ τὸ Μηνολόγιο (φ. 220^ν) ἡ μικρογραφία τῶν δώδεκα ζωδίων, ἐδῶ γύρω ἀπὸ ἓνα ὠοειδὲς ἐγκόλπιο μὲ τὴν παράσταση τοῦ καθισμένου Χριστοῦ (Πίν. 74β).

Στὴν ἀρχὴ τοῦ χειρογράφου (φ.2), ἀπέναντι στὸ φύλλο μὲ τὶς προσωπογραφίες τῶν ἡγεμόνων, ὑπάρχει ἓνα ἀραβικὸ σημεῖωμα, σύμφωνα μὲ τὸ ὁποῖο τὸ χειρόγραφο τὸ πρόσφερε τὸ 1641 (ἢ 1642) ὁ πατριάρχης Ἀντιοχείας Εὐθύμιος (ἀπὸ τῆ Χίο, πατριάρχης ἀπὸ 1635 - 1648) στὴν ἐκκλησίαν τῶν ἁγίων Κυπριανοῦ καὶ Ἰουστίνας¹⁸. Ἀποκάτω ὑπάρχει ἡ ἰδιόχειρη μονοκονδυλικὴ ὑπογραφή τοῦ πατριάρχου (στὰ ἑλληνικά): † *Εὐθύμιος ἔλεω*

17. Στὸν κατάλογο τοῦ H. O m o n t (RR 58, τόμ. 3) τὸ χειρόγραφο ἀναγράφεται συνοπτικὰ μόνο ὡς «Lecternarium, XVIIe s.». Περιγράφεται ὁμως στὸ βιβλίο τοῦ H. B o r d i e r, *Description des peintures et autres ornements contenus dans les manuscrits grecs de la Bibliothèque Nationale*, Παρίσι, 1883, σ. 293 - 296 (βλ. καὶ I o n e s c o, ὁ.π. σ. 894.1).

18. Ὁ κ. Β. Χρηστίδης, ἀραβολόγος καὶ εἰδικὸς ἐπιστήμονας στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Θεσσαλονίκης, εἶχε τὴν καλοσύνη νὰ διαβάσει καὶ νὰ μοῦ μεταφράσει τὸ ἀραβικὸ σημεῖωμα (περίληψη τοῦ σημειώματος βλ. καὶ στὸν B o r d i e r, ὁ.π.): «Ἀφιέρωθη τὸ ἱερόν τοῦτο εὐαγγέλιον καὶ ἡ ἀνεσπέρου φωτὸς ἀπαστράπτουσα κανδήλα παρὰ τοῦ πατριάρχου κυροῦ Εὐθυμίου τοῦ Ἀντιοχείας ἀπὸ τὴν νῆσον Saqiz [= Χίο] εἰς τὴν ἐκκλησίαν τῶν ἁγίων Κυπριανοῦ καὶ Ἰουστίνης καὶ τὴν ἑλληνικὴν Μελχιτικὴν ἐκκλησίαν τῆς ὑπερμάχου Δεσποίνης Μαρίας εἰς τὰ ἐνδότατα μέρη τῆς Δαμασκοῦ. Καὶ κανεῖς δὲν ἔχει ἐξουσίαν παρὰ τοῦ Θεοῦ νὰ μετατοπίσῃ ἀπὸ τὰς προαναφερθείσας ἐκκλησίας ἢ νὰ ἀποξενώσῃ ἢ νὰ δανεισθῇ εἴτε νὰ θελήσῃ νὰ ἀναλάβῃ αὐτὸ εἰς ἐνέχυρον ἢ νὰ τὸ ἀνταλλάξῃ· αὐτὸς θὰ στερηθῇ τῆς ἐπουρανίου βασιλείας καὶ θὰ ἔχῃ τὴν ἀρὰν πάντων τῶν δικαίων καὶ ἁγίων πατέρων καὶ τοῦ Τιμίου Προδρόμου καὶ τὴν ὀργὴν τῶν προαναφερθέντων τιμωμένων ἁγίων εἰς τὴν παροῦσαν ζωὴν καὶ τὴν μέλλουσαν κρίσιν. Ἀλίμονον εἰς ὅποιον ἐπιχει-

Θ(εο)ῦ πατριάρχης τῆς μεγάλης θεουπόλ(εως) Ἀντιοχείας. Καὶ ἀποπάνω ἡ κυκλικὴ σφραγίδα μὲ τὸ ὄνομά του: ΕΥΘΥΜΙΟΣ ΑΝΤΙΟΧΕΙΑΣ.

Ἀντίθετα ἀπὸ τὰ ἄλλα τρία, τὸ χειρόγραφο δὲν ἔχει καμιὰ σημεῖωση γιὰ τὸ βιβλιογράφο, οὔτε καὶ χρονολογία. Ἡ προσεχτικὴ ὁμως παραβολὴ τῆς γραφῆς ποὺ ἐπιχείρησα μὲ τὰ ἄλλα χειρόγραφα δὲν ἀφήνει, σ' ἐμένα τουλάχιστον, ἀμφιβολία πὼς καὶ τὸ τέταρτο αὐτὸ χειρόγραφο προέρχεται ἀπὸ τὸ χέρι τοῦ Ἀνθίου ἱερομονάχου¹⁹. Ἀπὸ τὸ χειρόγραφο λείπουν οἱ συνοδευτικὲς ἐπιγραφὲς δίπλα στὶς προσωπογραφίες τῶν ἡγεμόνων ποὺ θὰ δῆλωναν τὴν ἀφιέρωση, δὲν ὑπάρχει ὁμως, νομίζω, ἀμφιβολία πὼς τὸ εὐαγγέλιο, ἀφοῦ μαρτυρημένα βρισκόταν στὴν Ἀντιόχεια τὸ 1641 - 1642, εἶχε δωρηθεῖ καὶ αὐτὸ ἀπὸ τὸν εὐσεβὴ ἡγεμόνα τῆς Βλαχίας στὸ τέταρτο ὀρθόδοξο Πατριαρχεῖο, τῆς Ἀντιοχείας. Τὰ τέσσερα λοιπὸν λαμπρὰ καὶ πολυτελῆ εὐαγγέλια ποὺ εἶδαμε, εἶναι ἀφιερώματα τοῦ Ματθαίου Μπασαράμπα καὶ τῆς δόμνας Ἑλήνας στὰ τέσσερα ὀρθόδοξα πατριαρχεῖα τῆς Ἀνατολῆς: τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ τὰ πατριαρχεῖα τῶν Ἱεροσολύμων, τῆς Ἀλεξανδρείας καὶ τῆς Ἀντιοχείας. Τὰ δύο ἀπὸ αὐτὰ φυλάσσονται ἀκόμη στὰ σκευοφυλάκια τῶν πατριαρχείων ὅπου εἶχαν ἀφιερωθεῖ. Τὰ ἄλλα, σὰν τόσα ἄλλα χειρόγραφα καὶ κειμήλια, πῆραν τὸ δρόμο τῆς ξενιτιάς.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ τέσσερα αὐτὰ εὐαγγέλια, ποὺ καλύπτουν τὰ χρόνια 1642 - 1644, τρία ἄλλα χειρόγραφα, γραμμένα καὶ τὰ τρία τὸ 1641 (ζρμθ') μὲ τὸ χέρι τοῦ ἴδιου βιβλιογράφου, τοῦ Ἀνθίου τοῦ ἐξ Ἰωαννίνων, εἶναι καὶ αὐτὰ ἀφιερώματα τοῦ Ματθαίου Μπασαράμπα πρὸς δύο ἀπὸ τὰ πιδ ἐπιφανῆ μοναστήρια τῆς ὀρθόδοξης Ἀνατολῆς. Δύο χειρόγραφα λειτουργιῶν τῆς Μεγίστης Λαύρας (H 45 καὶ H 56) ἔχουν καὶ τὰ δύο τὸ πανομοιότυπο βιβλιογραφικὸ σημεῖωμα: *Ἡ παροῦσα δέλτος ἐγράφη ὑπὸ εὐτελοῦς Ἀνθίου ἱερομονάχου τοῦ ἐξ Ἰωαννίνων, καὶ οἱ ἀναγινώσκοντες εὖχεσθαι μοι*

ρήση τοιοῦτον τι. Μηνὶ σεπτεμβρίου α', ἀρχὴ τῆς ἰνδίκτου, ἔτους 7150 ἀπὸ κτίσεως κόσμου [1641 ἢ 1642]. Ὅποιος ἀποκόψη τὸ φύλλον διὰ νὰ ἀποκρύψη τὴν ἀφιέρωσιν θὰ γίνῃ συνεργὸς εἰς τὴν ἱεροσυλίαν μετὰ τῶν προαναφερομένων». Ὅσο γιὰ τὸ ἔτος ἀπὸ κτίσεως κόσμου 7150 (1 Σεπτεμβρίου), δὲν εἶναι σίγουρο ἂν τὸ σημεῖωμα ἐννοεῖ τὸ 1641 ἢ (ὅπως εἶναι πιθανότερο), σύμφωνα μὲ λάθος πολὺ συχνὸ τὰ ὑστερότερα αὐτὰ χρόνια, τὸ 1642.

19. Ἡ δ. Ὀλγα Γκράτζιου, ποὺ ἔχει εἰδικὰ ἀσχοληθεῖ μὲ τὰ χειρόγραφα τῆς σχολῆς τοῦ Λουκᾶ Μποζέου, κυρίως ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῶν μικρογραφιῶν καὶ τῆς διακόσμησης, ἔχει ἀντίθετα τὴ γνώμη, ὅπως μοῦ ἀνακοίνωσε προφορικὰ, πὼς γραφῆς τοῦ Παρισινοῦ χειρογράφου εἶναι ὁ Ἡσαΐας, ποὺ χειρόγραφέα του ἐπισημαίνονται στὰ ἴδια αὐτὰ χρόνια, ἀπὸ 1642 - 1647, καὶ εἶναι τὰ περισσότερα ἐξαιρετικὰ καλλιγραφημένα καὶ διακοσμημένα. Τὸ εὐαγγελιστάριο μάλιστα τοῦ Σκευοφυλακίου Ἱεροσολύμων ἀρ. 1 (Ἱεροσ. Βιβλ. 3, 193), μὲ πλούσια διακόσμηση καὶ μικρογραφίες, ἀναφέρεται πὼς «ἐγράφη εἰς τὴν Οὐγκροβλαχίαν αὐθεντεύοντος κυρ Ἰωάννου Ματθαίου βοεβόδα». Ἡ παραβολὴ ὥστόσο ποὺ ἐπιχείρησα μὲ χειρόγραφα γραμμένα ἀπὸ τὸν Ἡσαΐα (ὅπως τὸ Λαύρας E 85) μοῦ ἀφήνει πολλὰς ἀμφιβολίας γιὰ τὸν ταυτισμὸ.

διὰ τὸν Κύριον, ἔτους ζρμθ' [1641]. Στὰ δίπτυχα τῶν κεκοιμημένων (στὸ σημεῖο ὅπου συχνὰ ὁ βιβλιογράφος ἀναγράφει εἴτε τὸ δικό του εἴτε τὸ ὄνομα τοῦ χορηγοῦ ἢ τοῦ ἀφιερωτῆ) ὑπάρχει καὶ στὰ δύο χειρόγραφα ἡ ἀναγραφή: *Μνήσθητι Κύριε Ἰωάννου Ματέη βοηβόδα, δόμνα Ἑλῆνα, Ντάντζουλου, Στάνκα* (τὰ τελευταῖα εἶναι τὰ ὀνόματα τῶν γονέων του – βλ. παρακάτω). Στὸ δεύτερο χειρόγραφο ὑπάρχει ἐπιπλέον καὶ ἡ ἐγγραφή: *Ἡ παροῦσα λειτουργία ἀφιερῶθη εἰς τὴν Λάβρα παρὰ τοῦ εὐσεβεστάτου καὶ ἐκλαμπροτάτου αὐθεντοῦ κυρίου Ἰωάννη Ματέη βοηβόδα πάσης Οὐγκροβλαχίας εἰς μνημόσυνον αὐτοῦ αἰώνιον*. Ἐνα τρίτο χειρόγραφο, στὸ Σινᾶ (ἀρ. 1052), τρεῖς λειτουργίες ἐπίσης, μὲ τὴν ἴδια πανομοιότυπη ὑπογραφή τοῦ γραφέα Ἀνθίμου, παρέχει στὸ τέλος ἐπίσης τὸ ἴδιο ἀφιερωτικὸ σημεῖωμα τοῦ «Ματέη βοηβόδα πάσης Οὐγκροβλαχίας», μὲ τὴν παραλλαγή «εἰς τοῦ Σινᾶ τὸ ὄρος». Τέλος, ἓνα τέταρτο χειρόγραφο λειτουργιῶν, στὴ Μονὴ Φιλοθέου (ἀρ. 209), ἀναγράφει ἐπίσης, στὰ δίπτυχα τῶν κεκοιμημένων τῆς λειτουργίας τοῦ Χρυσοστόμου, τὰ ὀνόματα τοῦ ἡγεμονικοῦ ζεύγους καὶ τῶν γονέων τοῦ Ματθαίου. Τὸ χειρόγραφο δὲν ἔχει σημεῖωμα βιβλιογραφικὸ (εἶναι κολοβό), εἶναι ὁμως καλλιγραφικὰ γραμμένο καὶ πλούσια διακοσμημένο· μὲ βάση τὴ γραφή καὶ ἰδίως τὰ χαρακτηριστικὰ κομπᾶ ἀρχικὰ γράμματα μὲ τὶς λεπτὲς χρυσὲς καὶ ἀσημένιες γραμμές, τὸ χειρόγραφο μπορεῖ νὰ ἀποδοθεῖ ἀσφαλῶς στὸν Ἀνθίμο²⁰.

Πρέπει λοιπὸν νὰ συμπεράνουμε ὅτι ὁ Ἀνθίμος ὁ ἐξ Ἰωαννίνων κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη τῆς δράσης του, ἀπὸ τὸ 1641 ὡς τὸ 1644, ἦταν, κατὰ κάποιον τρόπο, ὁ ἐπίσημος κωδικογράφος τῆς αὐθεντικῆς αὐλῆς τοῦ Ματθαίου Μπασαράμπα. Τὸ 1641 γράφει τὰ τρία χειρόγραφα ποὺ ἀναφέραμε παραπάνω (Λαύρας Η 45 καὶ Η 56, τὸ χειρόγραφο τοῦ Σινᾶ, καὶ πιθανότατα τὸ εὐαγγέλιο τοῦ Παρισιοῦ) καθὼς καὶ δύο ἀκόμη (ὀλιγοσέλιδα), μὲ τὴ λειτουργία τοῦ Χρυσοστόμου (μόνο), τὰ Μετεώρων Μεταμορφώσεως 223 καὶ 508 (Βέης)· ἀλλὰ κατὰ τὰ τρία ἐπόμενα χρόνια (1642 - 1644) – ἂν δὲν λανθάνουν ἄλλα χειρόγραφα δικὰ του – φαίνεται ὅτι ἀπασχολήθηκε ἀποκλειστικὰ μὲ τὴ γραφή τῶν τριῶν πολυτελῶν εὐαγγελίων, ἀφιερώνοντας περίπου ἓνα χρόνο γιὰ τὸ καθένα: 1642 Ἀλεξανδρείας, 1643 Ἱεροσολύμων, 1644 Κωνσταντινουπόλεως (Βυζαντινοῦ Μουσείου).

Οἱ δύο ἡγεμόνες τῶν παραδουναβίων ἡγεμονιῶν, ὁ Ματθαῖος Μπασαράμπα στὴ Βλαχία (1632 - 1654) καὶ ὁ σύγχρονος καὶ ἀνταγωνιστὴς του Βασίλειος Λούπου (1634 - 1653) στὴ Μολδαβία, καλλιέργησαν στενὲς σχέσεις μὲ τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο, καὶ οἱ δωρεές τους πρὸς τὰ ὀρθόδοξα πατριαρχεῖα καὶ πρὸς τὸ Ἅγιον Ὄρος καὶ τὰ ἄλλα μοναστήρια τῆς Ἀνα-

20. Τὸ χειρόγραφο τὸ γνωρίζω ἀπὸ αὐτοψία (ἔχω καὶ μερικεῖς φωτογραφίες ὡς δείγματα γραφῆς)· ἀπὸ αὐτοψία ἐπίσης γνωρίζω καὶ τὰ ἄλλα ἀγιορειτικὰ χειρόγραφα καὶ τὸ σιναϊτικόν.

τολής ήταν συχνές και πλουσιοπάροχες²¹. Σημειώνω ένα ακόμη ευαγγέλιο, αφιέρωμα του Μπασαράμπα προς τη μονή της Ἀγίας Λαύρας. Είναι το Λαύρας Α 97, ένα χειρόγραφο του 9ου αιώνα, στο οποίο φαίνεται, ο ήγεμόνας πρόσθεσε την πολυτελή στάχωση· στα παράφυλλα του χειρογράφου εικονίζεται το ήγεμονικό ζεύγος που κρατά το ευαγγέλιο, και από πάνω ο άγιος Μιχαήλ επίσκοπος Συνάδων που τους εύλογεί· υπάρχει και η επιγραφή: *Τὸ παρὸν θεῖον καὶ ἱερὸν εὐαγγέλιον ἐγγωμιάσθη παρὰ τοῦ εὐσεβεστάτου καὶ ἐκλαμπροτάτου ἡμῶν αὐθέντου κυρίου Ἰωάννου Ματθαίου Μπασαράμπα βοῦβόνδα σὺν τῇ εὐσεβεστάτῃ ντόμνα αὐτοῦ κυρία Ἐλένη καὶ ἀφιερώθη εἰς τὴν Ἀγίαν Λαύραν τοῦ Ἀθω διὰ χάριν καὶ εὐλογίαν τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Μιχαὴλ ἐπισκόπου Συνάδων τοῦ ὁμολογητοῦ ἐπεδόθη γοῦν αὐτῷ ὅταν ἤφεραν τὴν τιμίαν αὐτοῦ κάραν εἰς τὴν Βλαχίαν ἐν ἔτει ζρνά [1643], διὰ συνδρομῆς δὲ τοῦ πανοσιωτάτου προηγουμένου κυρίου Ἰωσήφ, ἰνδ. ια'²². Ποιὰ εἶναι ἡ ἔννοια τῆς φράσης *ἐπεδόθη γοῦν αὐτῷ* κτλ. (ἂν ἡ ἀνάγνωση τοῦ καταλόγου εἶναι σωστή) δὲν φαίνεται καθαρά. Ἄν μὲ τὸ αὐτῷ ἔννοεῖται ὁ Ματθαῖος Μπασαράμπα, τότε φαίνεται ὅτι στὸ ταξίδι στὴ Βλαχία ὁ προηγούμενος Ἰωσήφ, μαζί μὲ τὴν κάρα τοῦ Μιχαὴλ Συνάδων, μετέφερε καὶ τὸ παλαιὸ ευαγγέλιο που τὸ «ἐγκωμίασε» ὁ ήγεμόνας, ὡς κειμήλιο τῆς μονῆς καὶ αὐτό. Ἡ κάρα τοῦ ἁγίου Μιχαὴλ εἶναι ἀνάμεσα στὰ ἅγια λείψανα που φυλάσσονται ἀκόμη στὴ Μονὴ τῆς Λαύρας.*

Ἀλλὰ δὲν χαρίζει μόνο πολυτελὲς χειρόγραφα στὰ ἑλληνικὰ μοναστήρια ὁ εὐσεβὴς Βλάχος ήγεμόνας²³. Ὁ πατριάρχης Ἀλεξανδρείας Ἰωαννίκιος (ὁ Διόδιος, 1645 - 1657) ἀναγράφοντας ἰδιοχείρως στὸν Πατριαρχικὸ κώδικα ἀρ. 1 (φ. 21^v - 22) τὰ «ὅσα ἱερὰ σκευὴ ἐφέραμεν εἰς τὸν θρόνον», καταχωρίζει πρῶτο τὸ πολύτιμο ευαγγέλιο που γνωρίσαμε καὶ γράφει τὰ ἑξῆς: «Ἐφερα τὸ μέγα κεκοσμημένον ἱερὸν εὐαγγέλιον, ὅπου μᾶς ἔκαμεν ὁ ἐκλαμπρότατος αὐθέντης Ἰωάν. Ματαίης βοεβόνδας, καὶ τὸν σάκκον τὸν ἄσπρον χρυσοῦφαντον μὲ τὰ συρματένια λουρία κεντητὰ τὸν πολύτιμον, καὶ ζωνάριον ἀργυρόν, καὶ ὠμοφόριον, ἐπιμάνικα, ἐπιγονάτιον, ὅλα διὰ

21. Βλ. πρόχειρα: Ἐκδοτικὴ Ἀθηνῶν, Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους, τόμ. 10, σ. 173 (Α. Βακαλόπουλος).

22. Τὴν ὑπόδειξη τοῦ χειρογράφου ὀφείλω στὸν συνάδελφο κ. Ι. Σπαθαράκη, ὁ ὁποῖος μοῦ ἔστειλε καὶ φωτογραφία τῆς μικρογραφίας. Στὸν κατάλογο τοῦ Σ ω φ ρ. Εὐ σ τ ρ α τ ι ἰ ἄ δ ο υ τὰ ὀνόματα ἐσφαλμένα, *Μπακαρά, Ἐλένα*.

23. Φυσικά, καὶ στὰ βλάχικα. Π.χ. τὸ χειρόγραφο Inv. ἀρ. 11 τοῦ Μουσείου Τέχνης τοῦ Βουκουρεστίου, ἓνα χειρόγραφο τοῦ 1583 που σταχώθηκε ἀπὸ τὸν Μπασαράμπα καὶ ἔχει στὴν ἀρχὴ τὶς μικρογραφίες τοῦ αὐθεντικοῦ ζεύγους (δὲν ἀποκλείεται μὲ τὸ ἴδιο χέρι τῶν ἑλληνικῶν χειρογράφων), καὶ τὸ χειρόγραφο Ms. sl. 651 τῆς Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας, καλλιγραφημένο ἀπὸ τὸν Radu Sirbu γιὰ τὸ μοναστήρι τοῦ Μπραγκοβάν, τὸ 1654 — βλ. Corina Nicolescu, *Le costume de cour dans les pays roumains (XIVe - XVIIIe siècles)*, Βουκουρέστι, 1970, σ. 112 - 113 (ὁ τίτλος καὶ ρουμανικά).

μαγγάνου ακριβότατα, και στιχάριον σιρασσερένιον κόκκινον, και δύο επιτραχήλια σερασσερένια, κόκκινον και κίτρινον, και τὸν ακριβὸν μανδύαν, και τὴν ἀργυρὰν κορώναν παραχρυσωμένην διὰ μαργάρων. Τὸν μαλαγματένιον σταυρὸν μὲ ρουμπιά και μαργαριτάρια, ἀφοῦ μᾶς ἔκαμεν ἡ δόμνα του Ἑλένη, τῆς Βλαχίας δηλαδὴ»²⁴.

Τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1641 ἡ Ἑλληνικὴ Ἀδελφότητα τῆς Βενετίας, πιεζόμενη ἀπὸ ἀνάγκες οἰκονομικῆς, ζητεῖ τὴ βοήθεια τῶν δύο ἡγεμόνων, τῆς Μολδαβίας και τῆς Βλαχίας· ὁ δεύτερος, δηλαδὴ ὁ Ματθαῖος Μπασαράμπα, ἀνταποκρίθηκε στὴν αἴτηση και ἔστειλε στὴν Ἀδελφότητα 700 ὀκάδες κερί σὲ δέκα σάκους²⁵. Ἡ προσφορὰ κериоῦ δὲν ἦταν τότε ἀσυνήθιστη· ἡ Ἀδελφότητα μετὰ δύο χρόνια πούλησε τὸ κερί (4200 λίτρες) και εἰσέπραξε 1060 δουκάτα, ποσὸ σημαντικὸ. Σὲ ἀντάλλαγμα πρόσφερε στὸν ἡγεμόνα και στὴ γυναῖκα του δύο λαμπάδες μὲ τὶς παραστάσεις τῶν δύο προστατῶν ἁγίων Νικολάου και Γεωργίου, και ἔγραψε τὰ ὀνόματά τους «εἰς τὴν πρόθεσιν και μνημονεύονται μεγαλοφώνως εἰς τὰς θείας μυσταγωγίας ἀπὸ τοὺς ἐφημερίους τῆς ἐκκλησίας». Ὁ ἡγεμόνας εἶχε στείλει στὴν Ἀδελφότητα και κατάλογο μὲ τὰ ὀνόματα τῆς οἰκογενείας του, γιὰ νὰ τὰ μνημονεύουν· εἶναι, ἐκτὸς ἀπὸ τοῦ Ματθαίου και τῆς Ἑλένης, τὰ ἀκόλουθα: Danciul, Stanca, Barbul, Pârvul, Neagoslava, Marga, Maria, Datco, Peia, Radul, Despina. Ὁ κατάλογος, μὲ τὴν ἰδιόχειρη ὑπογραφή τοῦ Ματθαίου Μπασαράμπα, σώζεται στὸ Ἀρχεῖο τῆς Ἀδελφότητος²⁶.

Ὑποθέτω πὼς μιὰ συστηματικότερη ἐρευνα θὰ μποροῦσε νὰ βρεῖ και ἄλλες παρόμοιες δωρεὲς τοῦ ἡγεμονικοῦ ζεύγους. Τέτοια ἐρευνα ὅμως θὰ ἦταν ἔξω ἀπὸ τὰ πλαίσια τοῦ ἀρθροῦ αὐτοῦ.

ΛΙΝΟΣ ΠΟΛΙΤΗΣ

24. Ν. Σ. Φιρίπιδης, Ἐκ τοῦ ἀρχείου τοῦ Πατριαρχείου Ἀλεξανδρείας, Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος 30 (1931), 455 - 463 (εἰδ. 457 - 458).

25. Βλ. Μ. Ι. Μανούσακας, Ἀλληλογραφία τῆς Ἑλληνικῆς Ἀδελφότητος τῆς Βενετίας (1641 - 1647) μὲ τοὺς ἡγεμόνες τῆς Βλαχίας και τῆς Μολδαβίας, Θησαυρίσματα 15 (1978), 7 - 29.

26. Μανούσακας, αὐτ. σ. 11 και πίν. Β'. Πρὶν ἀπὸ τὰ ὀνόματα ἡ ἀκόλουθη ἐπιγραφή: Rod bl(agoce)stivago g(os)p(od(a)ra zemli Vlachizaplanenskij (Ἡ ρίζα τοῦ εὐσεβέστατου ἡγεμόνα τῆς Βλαχίας τῆς πέρα ἀπὸ τὰ βουνά). Βλ. και τὴ βιβλιοκρισία τοῦ ἀρθροῦ τοῦ Μ. Ι. Μανούσακα ἀπὸ τὸν Α. Πιρίδι, RSEE 18 (1980), 139 - 140, ὅπου και ἡ ταύτιση τῶν ἀναφερομένων ὀνομάτων (και γενεαλογικὸ δένδρο τοῦ Ματθαίου Μπασαράμπα). Ὁ Danciul και ἡ Stanca εἶναι οἱ γονεῖς του, οἱ ἄλλοι, πρόγονοί του. Στὴν «πρόθεση» τοῦ Ἀγίου Γεωργίου τῶν Ἑλλήνων (κῶδ. 15 τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἰνστιτούτου Βενετίας, Μανούσακας, δ.π.) τὰ ὀνόματα μεταγράφονται: Δάντζιουλ, Στάνκα, Μπάρομπουλ, Πούρβουλ, Ναγοςλάβα, Μάργα, Μαρία, Λάτκο, Πέγια, Ράδο, Λέσποινα. Στὰ χειρόγραφα Λαύρας Η 45 και Φιλοθέου 209 (τοῦ 1641 ἐπίσης), ποὺ ἀναφέρθηκαν παραπάνω, μνημονεύονται μόνο Ντάντζουλου και Στάνκα.

R É S U M É

ÉVANGILES DE LUXE OFFRANDES DU PRINCE DE VALACHIE MATTHIEU BASARABA

(PL. 67 - 74)

Anthime hiéromoine de Janina a été le plus jeune des disciples de l'éminent calligraphe Lucas, évêque de Bužau; de sa main nous possédons plus de vingt manuscrits, richement ornés et datés de 1634 à 1644. Une place particulière tiennent parmi eux deux Évangélistes somptueux, Athènes, Musée Byzantin 158, et Jérusalem, Skevof. 3; écrits, tous les deux, à l'instigation du prince de Valachie Matthieu Basaraba et de son épouse Hélène, il sont été offerts par le couple princier (comme le prouvent leurs portraits dans le manuscrit et les inscriptions sur la reliure en argent), le premier au Patriarcat de Constantinople et le second à celui de Jérusalem. A ces deux précieux manuscrits, on peut aujourd'hui ajouter un troisième, resté jusqu'à présent inconnu, déposé au Musée du Patriarcat d'Alexandrie; pareil aux deux autres, richement orné, il fut écrit également pour Matthieu Basaraba par Anthime de Janina, en 1642, et porte sur la reliure en argent des inscriptions mentionnant l'offre du couple princier à Joannikios (Diodios), patriarche d'Alexandrie. Il y a aussi un quatrième Évangéliste à Paris (Suppl. gr. 1242), égal aux trois autres et portant aussi les portraits de Matthieu et d'Hélène: une note arabe, de 1641 ou 1642, mentionne le patriarche d'Antioche Euthymios, qui pose sous la note sa signature (en grec). Le manuscrit est, donc, assurément, un don des princes valaques au quatrième Patriarcat orthodoxe, celui d'Antioche.

Sont mentionnés à la suite trois autres manuscrits, écrits eux aussi par Anthime de Janina, et offerts par le même prince à des monastères grecs, celui de Lavra au Mont Athos (mss Lavra H 45 et H 56) et de Sainte-Catherine au Sinaï (Sinait. gr. 1052). Un autre manuscrit athonite (Philotheou 209), écrit, peut-être, aussi par Anthime, mentionne, aux diptyques de la liturgie, les noms du prince, de son épouse et de ses parents.

Le ms. Lavra A 97 du IXe siècle, a une reliure précieuse qui constitue une autre offrande de Matthieu Basaraba au monastère de l'Athos. D'autre part, dans le cadastre du Patriarcat d'Alexandrie sont énumérés un grand nombre de vêtements sacerdotaux brodés d'or ainsi que de précieux bijoux, offerts par le prince. Basaraba est, enfin, mentionné comme donateur de la Confrérie grecque de Venise.

LINOS POLITIS

πρι. κκων θαλκη·
 α.
 Εθνημων οδον
 ποδονικατον. Ιου
 ηδουεακαπολυπησ.
 οδελεοςαμερση.
 Ιουηφιλαμιαα

α. Βυζαντινού Μουσείου 158, φ. 2ν. β. Βυζαντινού Μουσείου 158, φ. 3ρ.

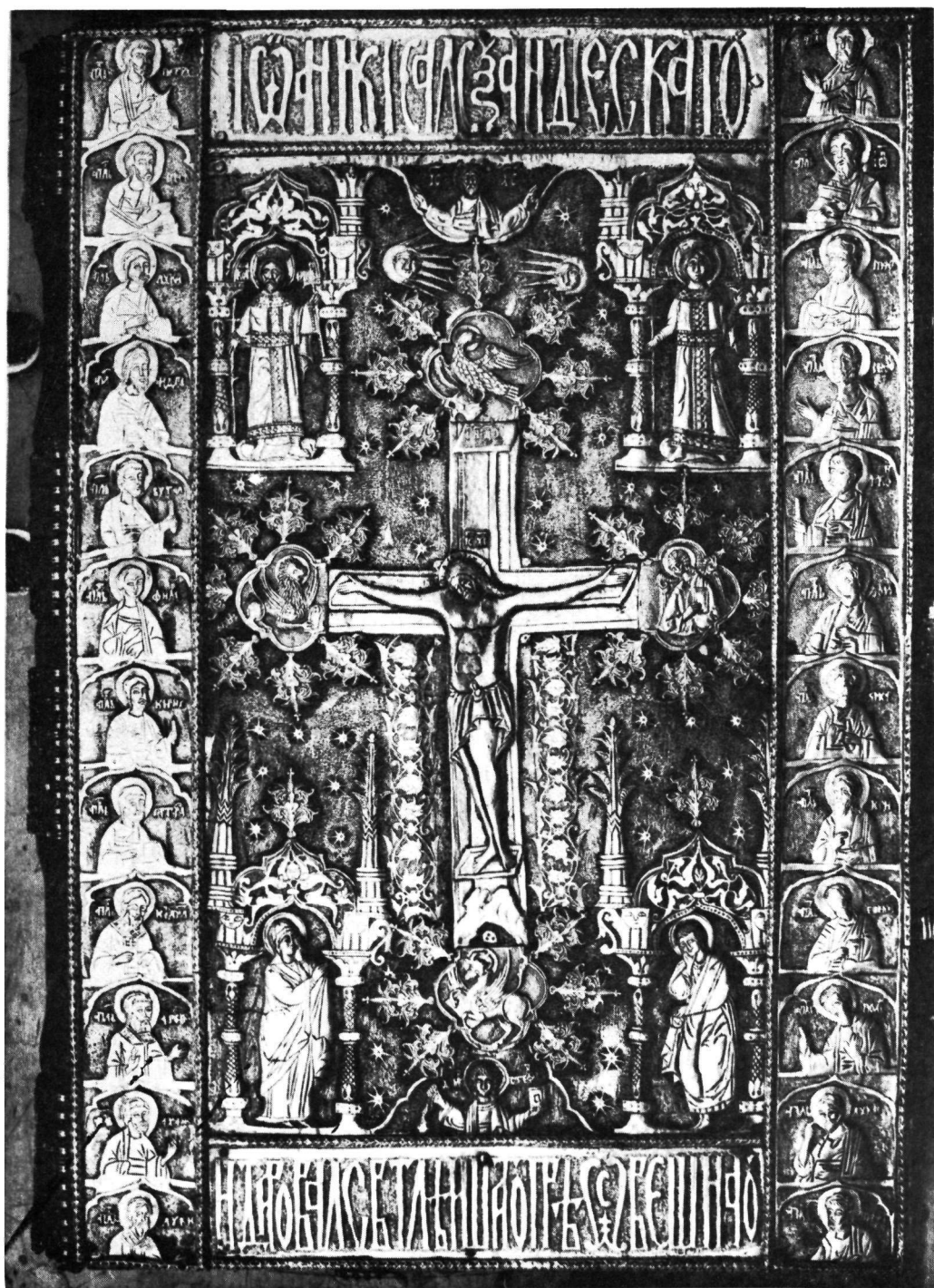
α. Βυζαντινού Μουσείου 158, στάχωση, πρόσθια πλευρά. β. Ἱεροσόλυμα, Σκευοφυλάκιο ἀρ. 3, φ. 1ν.

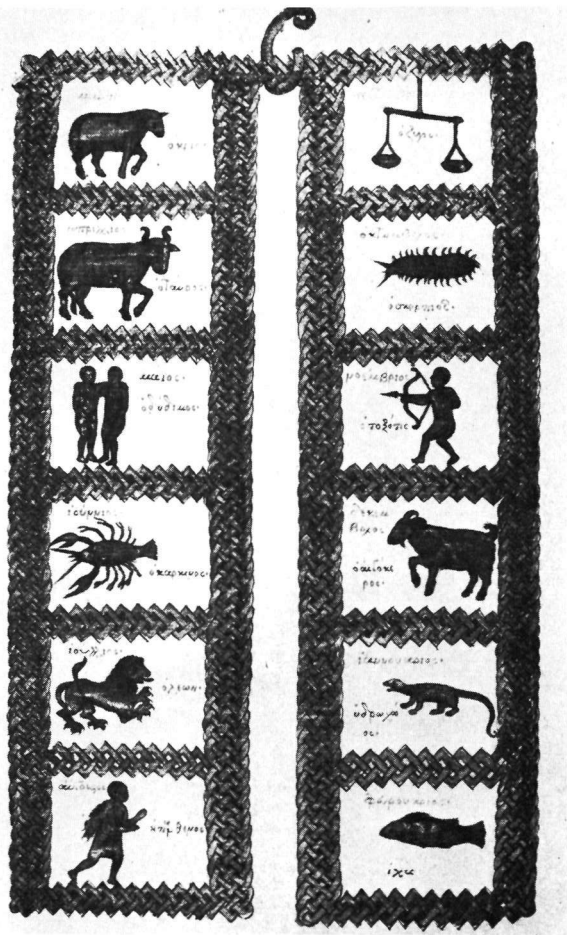
Ἀλεξάνδρεια, Πατριαρχεῖο (Μουσεῖο), φ. 1v.

Ἀλεξάνδρεια, Πατριαρχεῖο (Μουσεῖο), φ. 2γ.

Ἀλεξάνδρεια, Πατριαρχεῖο (Μουσεῖο), πρόσθια στάχωση.

α. Ἀλεξάνδρεια, Πατριαρχεῖο (Μουσεῖο), φ. 246ν.
 β. Ἀλεξάνδρεια, Πατριαρχεῖο (Μουσεῖο),
 ὀπίσθια στάχωση.

α. Paris. gr. 212, φ. 1v. β. Paris. Suppl. gr. 242, φ. 220v.